

הסוגיא העשרים ושש – 'חיטה מין אילן' (מ ע"א-ע"ב)

על פירות הארץ וכו'.

1. פשיטא!
2. אמר רב נחמן בר יצחק: לא נצרכה אלא לרבי יהודה, דאמר חטה מין אילן היא,
3. דתניא: אילן שאכל ממנו אדם הראשון, רבי מאיר אומר: גפן היא, שאין לך דבר שמביא יללה על האדם אלא יין, שנאמר: וישת מן היין וישכר; רבי נחמיה אומר: תאנה היתה, שבדבר שנתקלקלו בו נתקנו, שנאמר ויתפרו עלה תאנה; רבי יהודה אומר: חטה היתה, שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן.
4. סלקא דעתך אמינא, הואיל ואמר רבי יהודה חטה מין אילן היא, ליברך עליה בורא פרי העץ – קמשמע לן: היכא מברכינן בורא פרי העץ – היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואא והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואא דהדר מפיק – לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.

בירור הצורך בבבא
האמצעית במשנה
ברכות ו ב

מסורת התלמוד

[2] אמר רב נחמן בר יצחק: לא נצרכה אלא לרבי יהודה. ראו לעיל, מ ע"א (סוגיא כה, "עיקר אילן", פיסקא [2]). [3] אילן שאכל ממנו אדם הראשון... חטה היתה, שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן. בבלי סנהדרין ע ע"א; והשוו בראשית רבה פרשה טו, סימן ז; פסיקתא דרב כהנא פרשה כ; פסיקתא רבתי פרשה מב. וישת מן היין וישכר. בראשית ט כא. ויתפרו עלי תאנה. בראשית ג ז. [4] היכא מברכין... היכא דכי שקלת... איתיה לגווא... אבל היכא דכי שקלת... ליתיה לגווא... לא. השוו ירושלמי כלאים ה ה, ל ע"א; לעיל, לו ע"ב, סוגיא ז, "צלף", פיסקא [20].

רש"י

שהוא הביא יללה וזה הביא מיתה. שאין התינוק יודע לקרא אבא ואמא וזה נקרא עץ הדעת. גוואא הענף של עץ. מפיק פירי אחריני.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

במשנתנו, ברכות ו ב, שלוש הלכות: לפי הרישא, ברכת "בורא פרי האדמה" תקפה בדיעבד גם כברכה על פרות האילן. לפי המציעתא, ברכת "בורא פרי העץ" אינה מוציאה ידי חובת ברכה על פרות האדמה, אף בדיעבד. לפי הסיפא, ברכת "שהכל נהיה בדברו" תקפה בדיעבד על כל הפרות.

הסוגיא שלנו מוסבת על ההלכה השנייה, המציעתא. הגמרא שואלת "פשיטא" [1], שהרי מדובר בשקר: פרות האדמה אינם "פרי העץ". רב נחמן בר יצחק משיב שהמציעתא מתבקשת לרבי יהודה [2] – שהוא גם התנא של הרישא לפי דברי רב נחמן בר יצחק בסוגיא הקודמת, "עיקר". רבי יהודה סבור שעץ הדעת בגן עדן היה חיטה [3], ומכאן היה מקום לטעון שאף דגן הוא "פרי העץ". אך הגמרא מסבירה שהמשנה מלמדת אותנו שאין הדבר כן: לצורך ברכה, "עץ" מוגדר כנטיעה יציבה המוציאה פרות עונה אחר עונה. השיבולת של הדגן, לעומת זאת, כלה בכל פעם שהיא מניבה זרעים ופרות, ולכן אין לראות בדגן "פרי העץ" [4].

כאמור, רב נחמן בר יצחק ייחס בסוגיא הקודמת גם את הרישא לרבי יהודה. וזה לשון הסוגיא ההיא ומקבילתה בירושלמי ברכות ו ב, י ע"ב (= ביכורים א ו, סד ע"ב):

ירושלמי ברכות ו ב, י ע"ב

בבלי ברכות מ ע"א, סוגיא כה, "עיקר"

מאן תנא דעיקר ארעא היא?

אמר רב נחמן בר יצחק: רבי יהודה היא, ר' חזקיה בשם ר' יעקב בר אחא: דרבי יודה היא, דרבי יודא עביד את האילנות כקשים.

דתנן: יבש המעין ונקצץ האילן – מביא ואינו קורא; רבי יהודה אומר: מביא וקורא. א"ר יוסי: דברי הכל היא. פירות האילן בכלל פירות האדמה ואין פירות האדמה בכלל פירות העץ.

בדיון בסוגיא הקודמת הצענו שרב נחמן בר יצחק שמע את דברי רבי יעקב בר אחא בעניין הרישא של משנתנו והסכים להם, ודחה את דברי רבי יוסי המובאים בירושלמי שלפיהם משנתנו דברי הכול היא. בסוגיא שלנו מבסס רב נחמן בר יצחק את עמדתו שבסוגיא הקודמת ומביא ראיה לשיטת רבי יעקב בר אחא מן המצעיתא של משנתנו: המציעתא היא "פשיטא", אם לא שנאמר שרבי יהודה לשיטתו. ברבות הימים יוחסה בבבלי לרב נחמן בר יצחק לא רק ההרחבה אלא גם הרעיון המקורי לזהות את התנא של משנתנו עם רבי יהודה.

לאור זאת נראה שפיסקא [4] בסוגיא שלנו איננה מדברי רב נחמן בר יצחק. רב נחמן בר יצחק רק ביקש להעיר שאף על פי שבענייני אגדה הרחיב רבי יהודה את השימוש במושג עץ/אילן כדי שיכלול גם חיטה, והיה מקום לחשוב שאף בברכות ניתן לעשות כן, משנתנו משמיעה לנו שאין זה נכון. גם לפי רבי יהודה, ברכת "בורא פרי העץ" מוגבלת לפרות הגדלים על עץ של ממש. רב נחמן בר יצחק עצמו סבר שהגדרת המילה "עץ" או "אילן" כפשוטה מובנת אף לרבי יהודה, ולא הגדיר את ההבדל כעניין של הוצאת פרות משנה לשנה דווקא. בעל הגמרא שלנו הוא שניצל את ההזדמנות הזאת כדי להציע הבחנה מדויקת בין פרי העץ לפרי האדמה.

אף על פי שרב נחמן בר יצחק הסיק מדברי רבי יהודה בעניין עץ הדעת שלשיטת רבי יהודה גם שיבולת של חיטה נקראת "עץ", נראה שיש להבין את השיטה התנאית הזאת באופן אחר: התנא שזיהה את עץ הדעת עם החיטה סבר שהעץ שממנו אכל אדם הראשון היה עץ של ממש – עץ יציב עם ענפים – שהצמיח כיכרות של פת חטים. כך עולה מן המקבילה לברייתא שבפיסקא [3] המובאת בכמה מדרשים ארץ-ישראליים.¹ וזה לשון המקבילה בבראשית רבה פרשה טו, סימן ז:

מה היה אותו האילן שאכלו ממנו אדם וחוה? ר' מאיר א' חטים היו, כד לא הוי כבר נשא דיעה אינון אמ' לא אכל ההוא גברא פיתא דחיתין מן יומוי. רב שמואל בר רב יצחק בעא

1 בראשית רבה פרשה טו, סימן ז; פסיקתא דרב כהנא כ, סימן ו; ובקיצור בפסיקתא רבתי מב.

קמיה ר' זעירא אמר ליה איפשר חיטים היו, אמר לו הין, אמר ליה והא כת' עץ, אמר ליה מתמרות היו כארזי לבנון. אמר ר' יעקב בר אחא איתפלגון ר' נחמיה ורבנין, ר' נחמיה אמר המוציא לחם מן הארץ שכבר הוציא, ורבנין אמ' מוציא שעתיד להוציא יהי פיסת בר בארץ בראש הרים וגו' (תהלים עב טז)... ר' יהודה בר' אילעאי אמר ענבים היו.

העמדה המיוחסת בברייתא שבבבלי לרבי יהודה מיוחסת בבראשית רבה לרבי מאיר, ולהפך.² אמוראי ארץ ישראל מסבירים שם שהחיטים בגן עדן "מתמרות היו כארזי לבנון", ולכן נחשבו לעצים, ואף רבי יעקב בר אחא, בעל המימרא בירושלמי המזהה את רבי יהודה כתנא של משנתנו, מסביר בשם רבי נחמיה בבראשית רבה שעצים גדולים אלו הוציאו לחם ממש. נראה שרב נחמן בר יצחק לא הכיר את דברי רבי זירא לרב שמואל בר יצחק, ואף לא את הלשון המדויק של מחלוקת התנאים כפי שהיא מובאת בבראשית רבה, אלא רק את הגירסא המתומצתת של המחלוקת המובאת בסוגיא שלנו כברייתא.³

את דברי רב נחמן בר יצחק בסוגיא הקודמת ובסוגיא זו ניתן לסכם כדלהלן: היות ששיטת רבי יהודה הוסברה בירושלמי בלשון "עשה אילנות כקשין", והיות שלפי הברייתא שבסוגיא שלנו רבי יהודה סבור שגם החיטים בגן עדן נקראו "עץ", ניתן להניח שיש אצל רבי יהודה פחות הקפדה על ההבחנה בין "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה". אך משנתנו באה להשמיע לנו שזה נכון רק חלקית: פרות האילן אכן נחשבים לרבי יהודה פרות האדמה, אבל פרות האדמה אינם נחשבים פרות האילן, פרט לעצי החיטים בגן עדן.

רב נחמן בר יצחק עצמו לא ראה צורך להגדיר במדויק את ההבדל בין פרי העץ לפרי האדמה. בעל הגמרא הוא זה שעשה כן בפיסקא [4]. נראה שבעל הגמרא שלנו הוא בעל הגמרא האחראי לסגנון ולתוכן של מימרות רבא לעיל, ברכות לו ע"א-ע"ב, סוגיא ז, "צלף":

...דתנן: צלף, בית שמאי אומרים: כלאים בכרם, ובית הלל אומרים: אין כלאים בכרם, אלו ואלו מודים שחייב בערלה. הא גופא קשיא! אמרת צלף, בית שמאי אומרים: כלאים בכרם, אלמא מין ירק הוא, והדר תני: אלו ואלו מודים שחייב בערלה, אלמא מין אילן הוא! הא לא קשיא; בית שמאי ספוקי מספקא להו, ועבדי הכא לחומרא והכא לחומרא... ותיפוק ליה דנעשה שומר לפרי, ורחמנא אמר: וערלתם ערלתו את פריו – את הטפל לפריו, ומאי ניהו – שומר לפרי!... אלא אמר רבא: היכא אמרינן דהוי שומר לפרי – היכא דכי שקלת ליה לשומר מיית פירא, הכי – כי שקלת ליה לא מיית פירא.

בסוגיא הזו, כמו בסוגיא שלנו, התלבטו בקשר לצמח כל שהוא אם ניתן להגדירו גם כאילן או שמא אינו אלא ירק. אמנם שם, לצורך ערלה, נקבע שיש גם קטגוריה שלישית, "ערלתו את פריו", דהיינו "הטפל לפרי" או "שומר לפרי". למסקנת הסוגיא שם, רבא אומר שאביונות הצלף אינם שומר לפרי משום ש"היכא אמרינן דהוי שומר לפרי – היכא דכי שקלת ליה לשומר מיית פירא, הכי – כי שקלת ליה לא מיית פירא". דברים אלו דומים מאוד לדברי בעל הגמרא שלנו בעניין הגדרת העץ: רק גבעול שאינו מתכלה עם תלישת הפרי נחשב עץ, ורק פרי הגדל על עץ כזה נתפס כפרי העץ. לעיל התלבטנו אם הדברים המיוחסים לרבא בסוגיא ז, "צלף", הם דבריו המקוריים, או ניסוח של בעל הגמרא לרעיון שהגה רבא. הדמיון בין התשובה הזו לבין דברי בעל הגמרא שלנו כאן מעלה את האפשרות שבשני המקרים מדובר בניסוח של בעל הגמרא לרעיון שהוא ייחס לאמורא – שם לרבא וכאן לרב נחמן בר יצחק.⁴

2 לחילוף זה ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [3].

3 מדובר בברייתא בבבלי המבוססת על הדיון במדרש, אך ניסוח הדברים ומסירתם בבבלי כברייתא קדמו לימי רב נחמן בר יצחק, והוא הכיר כבר את הגירסא המתומצתת. ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [3].

4 א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 91-94, אף ביקש להוכיח שיסוד הפיסקא בדברי רב האי גאון ורב יהודאי גאון; ראו מובאות ודיון שם. אך ראיותיו הן מן השתקפה, והן מתייחסות לכך שהגאונים השתמשו בהגדרות של אילן וירק שיסודן בירושלמי כלאים (ראו להלן בסמוך) ולא באלה שבסוגיא שלנו. ברם, כפי שנראה להלן, אף בעל הגמרא שלנו לא התכוון לקבוע כללים בברכות הנהנין אלא להסביר מדוע אין החיטה אילן אף לרבי יהודה. לכן אין הכרח לשחזר את תולדות המוטיב שבפיסקא [4] כפי שמציע וייס בעמ' 94 שם, ואדרבה, נראה פשוט שהגאונים צדקו בכך שהתעלמו מן ההגדרה שבפיסקא [4]; ראו להלן בסמוך.

הגדרתו של בעל הגמרא שונה מזו המובאת לעניין כלאים בתוספתא כלאים ג טו:

קנים והחגין והוורד והאטדין מין אילן ואינן כלאים בכרם. זה הכלל: כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן.

בירושלמי כלאים ה ה, ל ע"א, מפורש אמנם שהכללים בעניין זה שונים בכלאים ובברכות, אך גם מן הירושלמי עולה שהכללים התקפים בברכות אינם אלו שבסוגיא שלנו. וזה לשון הירושלמי שם:

הקני' והאגין והוורד והאטדין מין אילן ואינן כלאים בכרם. השיפה והחיטין והגמי ושאר כל הגדלין באפר מין דשאים ואינן כלאים בכרם. והתני רבי הושעיה: אילו הן מיני דשאים – הקינרס והחלמה והדמוע והאטד? תמן לברכה וכאן לכלאים.

אמר ר' יוסי: הדא אמרה אתרוג אע"פ שאת או' עליו בורא פרי העץ, את אמ' על התמורו' שלו בורא מיני דשאים.

אטד החוף ודרך צמיחת העלים והפירות

עלי האטד צומחים על ענפים, ולא ישירות מן העיקר, ולכן דינו כאילן לעניין כלאים, אך דינו כדשא לעניין ברכה. זאת משום שהחלק האכיל של האטד הוא הענפים עצמם, לפני שהם מתקשים, ולכן דינו כדין העלים והתמרות של הצלף, וכדין הקורא לרב יהודה, וכפי שמפורש בסוגיא ו, "קורא", לעיל לו ע"א:

קורא – רב יהודה אמר: בורא פרי האדמה; ושמואל אמר: שהכל נהיה בדברו. רב יהודה אמר בורא פרי האדמה – פירא הוא, ושמואל אמר שהכל נהיה בדברו – הואיל וסופו להקשות. אמר ליה שמואל לרב יהודה: שינא! כוותך מסתברא, דהא צנון סופו להקשות ומברכינן עליה בורא פרי האדמה. ולא היא, צנון נטעי אינשי אדעתא דפוגלא, דקלא – לא נטעי אינשי אדעתא דקורא. וכל היכא דלא נטעי אינשי אדעתא דהכי – לא מברכינן עליה? והרי צלף, דנטעי אינשי אדעתא דפרחא, ותנן: על מיני נצפה על העלין ועל התמרות אומר: בורא פרי האדמה ועל האביונות ועל הקפריסין אומר: בורא פרי העץ! אמר רב נחמן בר יצחק: צלף – נטעי אינשי אדעתא דשותא, דקלא – לא נטעי אינשי אדעתא דקורא. ואף על גב דקלסיה שמואל לרב יהודה, הלכתא כותיה דשמואל.

הוזה אומר: גזעי עץ וענפי עץ אכילים דינם כגבעולים ודשאים, וברכתם "בורא פרי האדמה" או "בורא מיני דשאים" כשרגילים לאכול אותם – ולרב יהודה אף כשאין רגילים לאכול אותם. ברם פרט לענפים אכילים, הכלל שבתוספתא תקף בקשר לברכות וכלאיים כאחד: פרות האילן שמברכים עליהם "בורא פרי העץ" אינם צומחים ישירות מן השורש באדמה, אלא מפריד ביניהם עיקרו של אילן: גזע וענפים. לעומת זאת, גבעולים אכילים הצומחים ישירות מן השורש התת-קרקעי הם המכונים "דשאים" ו"ירקות", וברכתם "בורא פרי האדמה".

הגדרה זו אינה תואמת את הנאמר בסוגיא שלנו, שהרי האטד, הלולב והצלף הם גזעים מתקיימים המצמיחים ענפים רכים כל שנה, ולפי המשמעות המילולית של הנאמר בסוגיא שלנו היינו צריכים לברך עליהם "בורא פרי העץ". ברם נראה פשוט שבעל הגמרא שלנו לא התכוון לומר שכל המצמיח פרותיו מחדש כל שנה מברכים עליו "בורא פרי העץ". הוא התכוון לומר רק שכל שאינו מצמיח פרותיו מחדש כל שנה, כגון חיטה, אין מברכים עליו "בורא פרי העץ", ואפילו בדיעבד אינו יוצא ידי חובתו בברכה זו.⁵

עיוני פירוש

[3] **דתניא: אילן שאכל ממנו אדם הראשון, רבי מאיר אומר: גפן היה, שאין לך דבר שמביא יללה על האדם אלא יין, שנאמר: וישת מן היין וישכר. רבי נחמיה אומר: תאנה היתה, שבדבר שנתקלקלו בו נתקנו, שנאמר ויתפרו עלה תאנה; רבי יהודה אומר: חטה היתה, שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן.**

כאמור, מחלוקת תנאים זו נמצאת גם בבראשית רבה פרשה טו, סימן ז, בשינויים רבים ובנוסח מורחב. לעיל הבאנו חלק מן המדרש. כאן נביא את כולו:

מה היה אותו האילן שאכלו ממנו אדם וחוה,

ר' מאיר א' חטים היו, כד לא הוי בבר נשא דיעה אינון אמ' לא אכל ההוא גברא פיתא דחייטין מן יומיו. רב שמואל בר רב יצחק בעא קמיה ר' זעירא אמר ליה איפשר חייטים היו, אמר לו הין, אמר ליה והא כת' עץ, אמר ליה מתמרות היו כארזי לבנון. אמר ר' יעקב בר אחא איתפלגון ר' נחמיה ורבנין, ר' נחמיה אמר המוציא לחם מן הארץ שכבר הוציא, ורבנין אמ' מוציא שעתידי להוציא יהי פיסת בר בארץ בראש הרים וגו' (תהלים עב טז), לפת תרין אמורין [ר' חננא בר יצחק ור' שמואל בר אמין] חד אמר לפת לא פת היית, ואחרונה לא פת היא עתידה להיות, ר' ירמיה בריך קמיה ר' זירא המוציא לחם מן הארץ וקלסיה, כר' נחמיה אתמהא, אלא שלא לערב את האותיות, מעתה המן הארץ שלא לערב את האותיות.

ר' יהודה בר' אילעאי אמר ענבים היו שני ענבימו ענבי רוש אשכולות מרורות למו (דברים לב לב) אותן האשכולות הביאו מרורות לעולם,

ר' אבא דעכו אמר אתרוג היה הה"ד ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וגו' (בראשית ג ו) אמרתה צא וראה אי זהו אילן עיצו נאכל כפיריו, ואין את מוצא אלא אתרוג,

ר' יוסי א' תאנים היו, לא דבר מדבר הוא למד דבר מעינינו, לבן מלכים שקילקל עם אחת משיפחותיו, כיון ששמע המלך טרדו והוציאו חוץ לפלטיין והיה מחזר על פתחיהן שלשפחות לא היו מקבלות אותו, אבל אותה שקילקלה עימו פתחה דלתיה וקבלתו, כך בשעה שאכל אדם הראשון מאותו האילן טרדו והוציאו חוץ לגן עדן והיה מחזר על כל האילנות ולא היו מקבלין אותו, ומה היו אומרין לו, אמר ר' ברכיה הא גנבא דגנב דעתיה דברייה דגנב דעתיה דמריה הה"ד אל תבואני רגל גאווה (תהלים לו יב) רגל שנתגאת על בוראה ויד רשעים אל תנידני (שם שם) לא תיסב מיני עליה, אבל התאינה על ידי שאכל מפירותיה פתחה דלתיה וקיבלתו הה"ד ויתפרו עלה תאנה וגו'. ומה הייתה אותה התאנה, ר' אבין אמר ברת שבע דאייטיית שבעתי יומיא דאבלי לעלמא, ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי (אמר) ברת עלי דאמטיית אליתא ובכיתא לעלמא.

ר' עזריה ר' יודה בר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי חס ושלום לא גילה הקב"ה אותו אילן לאדם ולא עתיד לגלותו, ראה מה כת' ואשה אשר תקרב אל כל בהמה לרבעה אותה והרגת את האשה ואת הבהמה (ויקרא כ טז) אם אדם חטא בהמה מה חטאת, אלא שלא תהא הבהמה

5 מסיבה זו לא התייחסו הגאונים להגדרות שבסוגיא שלנו כקריטריונים מוחלטים להבחנה בין עץ ואדמה לצורך ברכה, והעדיפו דווקא את ההגדרות שבתוספתא ובירושלמי; ראו ב"מ לוין, אוצר הגאונים – התשובות (לעיל, סוגיא ב הערה 54), ברכות, עמ' 91-90, סימנים רנה-רנו, וראו בהערה הקודמת.

עומדת בשוק ויאמרו על יד הבהמה הזו נסקל פלוני, ואם על כבוד תולדותיו כך חס הקב"ה, על כבודו על אחת כמה וכמה אתמהא.

נוסף על שלוש הדעות התנאיות שבסוגיא שלנו, המזהות את עץ הדעת עם הגפן, התאנה והחיטה, מצאנו בבראשית רבה שתי דעות נוספות המיוחסות לאמוראים: לפי רבי אבא דמן עכו מדובר באתרוג, ואילו לפי רבי יהושע בן לוי חס הקב"ה על כבוד אדם הראשון ולא גילה את זן העץ, כדי שלא יזכירו את החטא בכל פעם שרואים את אותו העץ או את אותו הפרי.⁶ לפי זה לכאורה אפשר להציע שברייתא תנאית אותנטית נשתמרה בסוגיא שלנו, ועליה מוש הדרשה שבבראשית רבה ונוספו בה דעות של אמוראים. אך מכיוון שברייתא זו לא נשתמרה במסורת הארץ-ישראלית, ובעלי האגדה הארץ-ישראלים – הרגילים להביא דברי תנאים בניסוח של ברייתא כשברייתות כאלה עומדות לרשותם – מביאים את דברי רבי מאיר, רבי יהודה ורבי יוסי בניסוח חופשי – חלקו בארמית – וללא ציון של ברייתא, הדעת נותנת שהברייתא שבסוגיא שלנו מבוססת על מדרש האגדה שבבראשית רבה, ולא להפך. מנסח הברייתא בבבל הכיר את עמדות התנאים וגם את שתי העמדות של האמוראים, אך הוא השמיט את דעות האמוראים משום שביקש להביא את המחלוקת בלשון "דתניא".⁷

יש כמה עדויות לכך שמנסח הברייתא בסוגיא שלנו הכיר את הדיון בבראשית רבה ובמקורות הארץ-ישראלים האחרים בצורה זו או אחרת. במדרשים הארץ-ישראלים מיוחסת הדעה שלפיה מדובר היה בתאנה לרבי יוסי, ואילו בברייתא שלנו היא מיוחסת לרבי נחמיה. אם נצא מתוך הנחה שהייחוס לרבי נחמיה הוא המקורי, אין הסבר לייחוס לרבי יוסי במסורת הארץ-ישראלית. אך אם נצא מתוך הנחה שהייחוס לרבי יוסי הוא המקורי, הרי שבדיון בבראשית רבה מוזכר רבי נחמיה בקשר לדעה "חטים היו": רבי נחמיה סבור שברכת "המוציא" מתייחסת לכך שהקב"ה הוציא לחם ישירות מן האדמה בששת ימי בראשית, כמאן דאמר "חטה היתה". ניתן בנקל להבין כיצד החליף בעל הגמרא שלנו בין השמות של התנאים במסורת הארץ-ישראלית הארוכה וייחס את עמדת התנא לרבי נחמיה במקום לרבי יוסי.

זאת ועוד: הברייתא שלנו מסבירה באופן עקבי דרשות ספרותיות מסובכות שבבראשית רבה. בעל הדרשה "גפן היה" בבראשית רבה מוכיח זאת מדברים לב לב "ענבינו ענבי רוש אשכלות מרורות למו". לפי פשוטו של פסוק זה אין המדובר בכל הענבים, אלא בענבים רעילים הבאים מ"גפן סדום" של אויבי ישראל, וכפי שמצאנו בירמיהו כה טו ובמקומות אחרים מוטיב של השקייית הגויים בכוס יין רעיל. אך בעל הדרשה שם רומז לכך שהענבים בכלל הביאו מרורות לעולם, רמז לסיפור שכרותו של נח וקללתו. בעל הגמרא שלנו מפשט את העניין בברייתא שלנו ומציין ישירות לפסוק בעניין שכרותו של נח. אם נצא מתוך הנחה שהנוסח שבברייתא שלנו קדם לזה שבבראשית רבה, קשה להבין מדוע הומר הפסוק בבירור ברמז ספרותי.

בעל הדרשה "תאנה היה" מציין את שמה של מידת הדרש "דבר הלמד מעניינו" מבלי להסביר היכן מוזכרת התאנה בהקשר המקראי, וכהסבר לעניין זה מובא משל, אך זה כבר מסביר מדוע התאנה ראתה לנכון לחפות על ערוותם של אדם וחווה לאחר שאכלו ממנה. לעומת זאת, בברייתא שלנו מוסבר בפשטות: "בדבר שנתקלקלו בו נתקנו". אילו קדמה הברייתא שלנו למסורת הארץ-ישראלית קשה להבין מה ראו להמיר אמירה ברורה זו בהתייחסות פחות ברורה ל"דבר הלמד מעניינו", ומשל.

אף ההסבר לעמדה "חטים היו" אינה מובנת כל צורכה בבראשית רבה: "כד לא הוי בבר נשא דיעה אינון אמ' לא אכל ההוא גברא פיתא דחיטין מן יומיו". מדובר כנראה בפתגם עממי ארץ-

6 וראו פסיקתא רבתי פרשה מב, שם מובאת כל המחלוקת כדי להראות עד כמה חס הקב"ה על כבודו של אדם הראשון, כאוהרה נגד אונאת דברים.

7 כך ניתן להסביר את החילוף בייחוס הדעה שלפיה עץ הדעת היה תאנה לרבי יוסי בבראשית רבה ולרבי נחמיה בברייתא שלנו: רבי נחמיה מוזכר בבראשית רבה, אך כבעל המסורת שלפיה הקב"ה הוציא לחם מן הארץ בעבר, בששת ימי בראשית, מסורת הנקשרת לשיטת רבי מאיר בעניין החיטה שם, ואפשר שבאשרה ייחס בעל הגמרא שלנו את העמדה בעניין התאנה לרבי נחמיה במקום לרבי יוסי.

ישראלי המתייחס למבוגרים שאינם בני דעת – כמו אדם וחווה לפני חטאם – ולא לילדים, פתגם חסר "תקינות פוליטית" שאינו מבוסס על מציאות מדעית אלא על כך שמאכל בהמות הוא שעורה ומאכל אדם חיטה. אך בברייתא שלנו הסבירו שמדובר ביונק משדי אמו שטרם טעם טעם דגן, וחסרון הדעת אינו מתייחס ל"דעת טוב ורע" או לשכל בכלל ("מותר האדם מן הבהמה"), אלא להתפתחות הילד וליכולתו לקרוא לאביו ולאמו בשם. הסבר זה פחות מתאים להקשר המקראי, וניכר שהוא מהווה ניסיון להסביר פתגם ארץ-ישראלי שלא היה מוכר בבבל.

ברייתא זו הנה אפוא ברייתא בבליית המתמצתת את עמדות התנאים במחלוקת המובאת בבראשית רבה, עמדות שלא נמסרו בארץ ישראל כברייתא.⁸ עלינו להניח שהדברים נמסרו כברייתא בבבל עוד לפני ימיו של רב נחמן בר יצחק. מדברי רב נחמן בר יצחק עולה בבירור שהוא ייחס את העמדה "חטים היו" לרבי יהודה, ולא לרבי מאיר, ואף הסיק מכך מסקנות הלכתיות בעניין זיהוי המשנה שלנו ותקפותה הלכה למעשה. עלינו להניח, אפוא, שהוא הכיר את הייחוסים כפי שהם בברייתא שבבבלי, ולא כפי שנמסרו בארץ ישראל. זאת ועוד: מדברי רב נחמן בר יצחק עולה שאין הוא מודע לכך שהעמדה "חטים היו" קשורה לכך ש"עצי החטים" הניבו פת של ממש בששת ימי בראשית, והם היו מיתמרים כארזים. עלינו להניח, אפוא, שהוא לא הכיר את המסורות המובאות בדיון בבראשית רבה על עמדה זו, ואף לא את הנוסח המקורי של ההסבר לדעה זו, "כד לא הוי בבר נשא דיעה אינון אמ' לא אכל ההוא גברא פיתא דחויטין מן יומיו", שממנו עולה שמדובר באכילת פת על ידי מבוגרים, ולא לאכילת דייסה על ידי תינוקות.

אין לומר שרב נחמן בר יצחק הוא האחראי לברייתא שלנו, והוא החליף בכוונה בין דעת רבי יהודה לדעת רבי מאיר, ופירש בכוונה את השיטה "חטים היו" בצורה שונה במקצת מזו שבבראשית רבה, כדי שיוכל לייחס לרבי יהודה לא רק את הרישא של משנתנו אלא אף את המציעתא. מדברי רב נחמן בר יצחק כאן ובסוגיא הקודמת ניכר שהוא התייחס ברצינות רבה לייחוס דברי התנאים, והתאים אותם לגישות הלכתיות. בעלי האגדה והעורכים של קובצי המדרש הם שהקפידו פחות על הייחוסים.⁹ ברור, אפוא, ששמות התנאים נתחלפו תוך כדי מסירת הדברים בבבל, כשם ששמו של רבי יוסי הומר בזה של רבי נחמיה, ועלינו להניח שהחילוף קדם לימי רב נחמן בר יצחק. רב נחמן בר יצחק השתמש בעמדת רבי יהודה כפי שהייתה מוכרת לו, "חטים היו", בפירוש המוכר לו שלפיו "חיטה מין אילן הוא".

[4] ...היכא מברכינן בורא פרי העץ – היכא דכי שקלת ליה לפירי
איתיה לגוואזא והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה
לגוואזא דהדר מפיק – לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא
פרי האדמה.

כפי שהסברנו לעיל, בעל הגמרא כאן מגביל את הברכה "בורא בורא העץ" לפרות הגדלים על "גוואזא" יציבה, אך אין בכוונתו לטעון שכל הגדל על "גוואזא" יציבה ברכתו "בורא פרי העץ". בתוספתא ובירושלמי נאמר מפורשות שגזע או גבעול אכיל היוצאים ישר מן השורשים ברכתם "בורא פרי האדמה", לעומת פרות היוצאים מן הענפים שברכתם "בורא פרי העץ", וכך ראינו כבר בכמה מקומות בפירקין בבבלי: רק על הפרות הגדלים על ענפי העצים היציבים מברכים "בורא פרי העץ", ואילו על גבעולים וענפים אכילים היוצאים מגזע העץ מברכים "בורא פרי האדמה", לפחות כשהצמח ניטע על מנת לאכול גם מעלים וענפים אלו.

8 לברייתא בבליית המבוססת על דברי תנאים שנמסרו בארץ ישראל בימי האמוראים שלא בצורת ברייתא, ראו מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע (לעיל, סוגיא א הערה 5), עמ' 89-92.

9 להבחנה בין מדימוני הייחוסים לאמוראים בסוגיות הלכתיות בתלמודים לבין מדימונים בדברי אגדה ראו, בין היתר, C.E. Hayes, *Between the Babylonian and Palestinian Talmuds*, New York and Oxford 1997, p. 14; מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: לולב וערבה והחליל (לעיל, סוגיא ג הערה 21), עמ' 618, הערה 19, ועיוני הפירוש לפיסקאות [5-4] שם.

הגירסא "גוואזא" מופיעה מלבד בדפוס גם בכתבי היד פירצה ומינכן, ופירושה ענף או גבעול, ולא גזע. כך עולה מבבלי שבת קמה ע"ב, שם מבחינים בין "דיקלא" לבין "גוואזא לבר מדיקלא",¹⁰ וממקומות אחרים בש"ס,¹¹ וכך פירש רש"י.¹²

אך כ"י פריז גורס "גזעא" במקום "גוואזא", וכ"י אוקספורד וקטע הגניזה שבביהמ"ד לרבנים גורסים "אילנא(א)", וכן גרסו כנראה הרא"ה והריטב"א, וכך פירש הרא"ש. נראה שהגירסאות הללו הן משניות, והן באות להתמודד הן עם המילה הנדירה יחסית "גוואזא" והן עם הרעיון המתבטא בה: אין הרבה עצים שגזעם מתקיים משנה לשנה כשענפיהם כלים וצומחים מחדש, ולפחות בתודעה העממית ההבחנה בין פרות לירקות היא שהפרות גדלים על עצים רב שנתיים, המתקיימים משנה לשנה עם ענפיהם, ואילו הירקות הם צמחים חד-עונתיים: הם גדלים על גבעולים – או שהם עצמם הגבעולים – המתכלים שנה בשנה.¹³

10 שלא כדברי M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, p. 267 (לעיל, סוגיא ג הערה 3), ערך גוואזא, הגדרה 3, המציין גם את ההגדרה "גזע" ומציין לבבלי שבת קמד ע"ב וקמה ע"א בנוסח כ"י אוקספורד. אך המעיין היטב בשתי הסוגיות יראה שבשתייהן מבחינים בין האילן עצמו לגוואזא, שהוא ענף היוצא מן האילן. התרגום של סוקולוף למובאה מדף קמד ע"ב אינו מדויק, והיקף הציטוט שלו ממקור זה מטעה; עיינו היטב בסוגיא התלמודית שם. בדף קמה ע"ב כ"י אוקספורד משמשת אמנם המילה "גואזא" בשני המובנים, אבל ברור שיש כאן שיבוש, ואף בכתב היד עצמו מצאנו לצד ה"גואזא" הראשונה, המשמשת לפי סוקולוף במובן גזע, את גירסת רוב הספרים: "דיקלא". מדובר בגירסא כפולה, ולא ב"גואזא <ד> דיקלא" כפי שמשחזר סוקולוף; עיינו שם היטב.

11 סוקולוף, שם, ערך גוואזא, הגדרה 2, וכך יוצא גם מהגדרות 1 ו-4. להגדרה 3, ראו בהערה הקודמת.

12 בבלי ברכות מ ע"א, ד"ה גוואזא.

13 ישנם מעט פרות הגדלים על פקעות היוצאות מגזע עץ או גבעול מתקיים, אך הפקעות או הפרחים שמהם צומחים הפרות מתכלים שנה בשנה, כגון בנות וסוגים מסוימים של תותים. לפי הכלל שבתוספתא ובירושלמי נראה שמכיוון שפרות אלו אינם גבעולים אכילים הצומחים ישירות מן השורשים, אלא פרות הצומחים בתוך פקעות ופרחים הגדלים על הגזע או הגבעול המטפטט, יש לברך עליהם "בורא פרי העץ". אך נוהגים לברך עליהם "בורא פרי האדמה" משום שחוששים – לפחות מחמת הספק – למשמעו המילולי של הכלל שבסוף הסוגיא שלנו, ורואים בפקעת או בפרח כעין "גוואזא" מתבלה, ולפי הנאמר במשנתנו עדיף לברך "בורא פרי האדמה" על ספק פרי אילן ספק פרי אדמה. ראו שלחן ערוך אורח חיים רג ב-ג; שו"ת אגרות משה, חלק א, סימן פו; שו"ת יחוה דעת, חלק ו, סימן יג.